

О. Ф. Немировська

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ
ЗАСОБАМИ ОНОМАСТИЧНОГО ПИСЬМА
(на матеріалі роману О. Т. Гончара “Твоя зоря”)**

Сучасні дослідження художнього тексту відзначаються підвищеним інтересом до вивчення художнього часу і простору (ХЧП), що пов’язане з винятковою роллю просторових і часових відносин у побудові і сприйнятті художнього цілого. Це сприяє виробленню навичок поглибленого прочитання художніх творів, розумінню авторської концепції, вихованню естетичного смаку. Ці питання знаходяться у полі зору як літературознавців, так і лінгвістів.

Мовознавчі дослідження ХЧП спрямовані, в основному, на аналіз засобів вираження часових і просторових категорій, аналіз співвідношення часу граматичного і часу концептуального [1; 4; 7; 9; 12]. Дослідження літературознавців присвячені визначенню ролі просторово-часових відносин у створенні художнього обра-

зу, у визначенні жанрового різновиду художнього твору [2; 3; 5; 8; 13]. Але досі увагу дослідників не привернули ономастичні фактори актуалізації ХЧП, що є не менш вагомими, ніж інші лексичні і граматичні засоби.

Мета нашої розвідки — спостереження над власними назвами (ВН) як носіями ознак ХЧП у романі О. Т. Гончара “Твоя зоря”. Дослідження його творчості констатують скрупульозну роботу майстра над мовою творів, над усіма рівнями художності, що тісно пов’язані з ідейною та сюжетно-тематичною спрямованістю конкретного твору. Письменник визначає часопростір у такій формі, яка узгоджується з його світобаченням і концепцією твору. Особливо показовим у цьому плані є його останній роман “Твоя зоря”, що з точки зору композиції містить різноманітні відхилення від основної лінії оповіді, які мають ретроспективний характер і створюють другий, паралельний план оповіді [4:82].

Художній світ містить три виміри реальної дійсності, що існують умовно, в авторському всесвіті — **час, місце, людина**. Вони є аналогами художньої фантазії, без них неможливою є творчість літературна і — ширше — будь-який вид мистецтва [10:1].

Час і простір — дві сторони буття людини, що є у мистецтві категорією умовною і сприймаються інакше, ніж у реальному житті. Минуле у художньому творі — **це реальність, що існує сьогодні**. Навіть тоді, коли у творі превалує минулий час, рух оповіді йде від однієї події до іншої, щось відходить, стає у творі минулим, настає новий хід подій, які існують лише для того, щоб здійснитися художньо, стати актом руху в даному тексті, і митцеві вдається відтворити **історичний час**, образ **епохи** — в подіях, образах, сюжетно-тематичному плані.

Актуалізація ХЧП багато в чому залежить від низки ономастичних факторів: їхньої синтагматики у тексті, конотативності, стійкості емоційно-логічних асоціацій. Функціонування кожної ВН у художньому мікросвіті виявляє її “особливу семантичну вагомість у системі даного естетичного об’єкту” [9:107-108]. Саме художній простір визначає локальність, що в свою чергу породжує певний топонімкон, впливаючи на всі компоненти онімного простору, а в результаті — на весь лексикон, всю систему художніх засобів. За словами Ю. М. Лотмана, художній простір — це мо-

дель світу автора, яку висловлено мовою його просторових уявлень, просторових категорій, в тому числі й характеристикою персонажів — рухливих бентежних шукачів, “героїв шляху” й статичних, інертних, бездіяльних, безпредметних мрійників, приречених на забуття й неславу [8:42].

Дія роману розпадається на дві різнопланові часові і просторові лінії — сучасність з її динамічними ритмами і ретро-план, що його названо у “Твоїй зорі” “дитячий палеоліт”. Цей сюжетний план охоплює складні 20-30 роки минулого століття в Україні з їх нелегкими проблемами, багаточисленними перекрученнями, жорстокістю і свавіллям влади.

Відповідно з цим і вирішується композиція роману, її образна система і просторово-часові параметри, що вбирають у себе дві лінії оповіді — сучасність і ретро-план. Цій меті підпорядковані також усі лексичні одиниці твору і, зокрема, топонімікон. Так, у “дитячому палеоліті” “географія” охоплює лише частину України. В основному, дія відбувається у рідній місцевості **Кирика Заболотного** та його друзів з дитинства — селі *Тернівщина*, на *Вигурівщині*, в *Кам”янському*, *Фондових землях*, *Кобеляках*, *Чаричанці*, *Нехворощі*, *Соколянах*, *Улінівці*, *Білогрудових та Кишківських хуторах*, *Озерах* з багаточисленними мікротопонімічними назвами — балки *Левадна*, *Солов”їна*, *Яворова*, *Чернеча*, *Тихонова левада*, *Чаполочева гора*, *Громова* та *Козяча* могили. Лише підростаючи, покидаючи рідні місця, персонажі пов”язують своє життя з новими місцевостями. У зв”язку з цим розширюється “географія” роману, з”являються топоніми *Козельськ*, *Гадяч*, *Полтава*, *Київ*, *Ворскла*. Частково дія роману охоплює період Великої Вітчизняної війни та окупації України, що зумовлює введення топонімів *Дніпро*, *Петропавлівка*, *Вузлова*, *хутірець Синій Гай*, *Захід*, *Схід*. Автор оповідає про фашистський рай у *гітлерівській Німеччині*, про рятування художніх цінностей в *Австрійських Альпах*. Такою є “географія” просторової лінії ретро, де О. Гончар оповідає про дитинство і юність головних героїв.

Безмежні можливості використання топонімії відкриваються у площині оповіді про сучасність. **Кирило Петрович Заболотний** — сучасний дипломат, він працює в *Японії*, на *Новій Зеландії*, у *Сполучених Штатах Америки*, часто буває в різних куточках земної

кулі. Це природно обумовлює введення “американської”, “японської” та іншої “географії”. Так, японський топонімічний пласт містить низку назв: *Токіо, Токійська затока, Хіросіма, порт Ханеда, Фудзі, Японія*. З’являється чітка локалізація оповіді, що визначає інші параметри художності (зокрема, пейзаж), хоча перебуванню подружжя Заболотних в Японії в романі присвячено, по суті, один розділ з тридцяти трьох.

Місцем дії роману у сучасних часових і просторових межах є вся земля куля. І топонімікон чітко це відображає: *Париж, Франція, Нова Зеландія, Сінгапур, Індія, Цейлон, Європа, Рим, Африка, Гавайї, Полінезія, Антарктида, Океанія, Нідерланди, Канарські острови, Гімалаї, Анди, Ганг, Гонконг, Джакарта, Бангладеш, Німеччина, Гамбург, Таїланд, Бразилія, Бермуди*.

“Заокеанський рай” породжує особливу теплоту оповіді, пов’язаної з Батьківщиною. Головні персонажі часто звертаються до рідних місцевостей “дитячого палеоліту”, юності, що пройшла на робітфаці і у боях Великої Вітчизняної війни. У зв’язку з різними обставинами і вимогами сюжету широко представлена “географія” колишнього Радянського Союзу: *Радянський Союз, Союз, Харків, Київ, Україна, Перекоп, Орел, Крим, Кулунда, Самарканд, Чорне море, Заполяр’я, Полярне коло*.

Згадуючи Україну, О. Гончар уживає не тільки паралелі *Україна \ Україна*, але й англломовну трансформацію топоніма — *Юкрейн* у мовленні американського робітника бензоколонки, дід якого у свій час поїхав шукати “заокеанського раю”.

На основі аналізу топонімікону “Твоєї зорі” можна говорити про поділ топонімічного простору на дві частини відповідно з часовими і просторовими сюжетно-тематичними лініями. Якщо топонімія “дитячого палеоліту” уживається в розділах, що присвячені сучасності, це сприймається як природний факт: головні персонажі згадують своє дитинство і юність, ті місця, з якими вони пов’язані. А в розділах, де мова йде про маленьке українське село 20-30-х років, оповідь є чітко локалізованою, обмеженою невеличким географічним простором — селом *Тернівщина* і близькорозташованими місцями. У житті пастушат абсолютно неможливим, чужорідним тілом стала б така топонімічна деталь, як *Юкрейн*. У розділах про “дитячий палеоліт” це було б порушенням усіх

законів реалістичного письма, дисонансом у чіткій поліфонії топонімічного простору.

Водночас ця деталь стає яскравим прийомом в оповіді про нашу сучасність, про перебування наших пастушат, тепер літніх людей, у Америці. *Юкрейн*, як одна з варіантних форм топоніма *Україна* перетворюється в яскравий експресивно-стилістичний прийом письма, містку деталь, нарощує яруси асоціативних смислових полів. Це і передчуття трагічного фіналу, і туга за Батьківщиною у головних героїв і безіменного персонажа, що названий у романі *хлопець з Юкрейн*, і яскравий прийом, що відтворює американський мовний ареал, і вдала безіменна описова конструкція з топонімічним центром — *хлопець з Юкрейн*. Актуалізації художнього простору сприяє також описова мовна конструкція *його далеко Юкрейн*, що створює топонімічну і художньо-мовну опозицію *Україна — Америка*.

Дві площини оповіді диктують свої ономастичні закономірності, визначають деталі, характерні для періоду 20-30-х років ХХ століття або для нашої сучасності. Письменницька манера О. Т. Гончара відзначається чіткістю, правильністю й асоціативною місткістю ономастичної деталі, що безпомилково вписується у **свій час**.

Чіткий розподіл за часовими і просторовими лініями сюжету притаманний також антропонімікону “Твоєї зорі”. Власні імена персонажів з “дитячого палеоліту” відібрані з сільського іменника початку ХХ століття: *Іван, Степан, Грицько, Роман, Надія, Анастасія, Наталка, Олекса*. Вони є частотними у сільській місцевості і уживаються у традиційних формах: тричленна — *Микола Васильович Дух*, двочленна — *Роман Винник, Катря Копайгора*, паралельно уживаються *Андрій Галактіонович, Мина Омелькович, Омелькович* і *Мина*, одночленні іменування — *Клим, Хима, Наталка*, андронім *Бубиренчиха*, типово українська сільська форма іменування *Надька* без найменшого негативного відтінку. Вживаються також ономастичні форми множини для позначення родини або її частини — *дядьки Віблі та Грицаї, брати Бондаренки*. Велике місце в антропоніміконі “дитячого палеоліту” посідають прізвиська: *Але, Ваши-Наші, піп Гапон, “сількор Око”, апостол руйніцтва, лицар трощення*.

Іншим є антропонімічний пласт у розділах, присвячених сучасності. Перш за все, це головні персонажі — **подружжя Заболотних** — *Кирило Петрович* і *Софія Іванівна*, їхні антиподи — **подружжя Дударевичів** — *Валерій* і *Тамара*, другорядні та епізодичні персонажі — *Іван Маркелович*, командир авіалайнера *Ратушний*, форми імен, що притаманні англо- і франкомовному оточенню головних персонажів — *Фанні*, *Френк*, *Кет*, *Жан*, *Джонні*. Багаточисленними у цій площині є і прізвиська та антономасії: *Талейран мій* (Дударевич), *жона-оздоба* (Тамара), *той ас*, *веселий джентльмен*, *сов'єт козак* (Кирило Заболотний), *нових часів Ярославна з Н-ської стріт* (Софія Іванівна).

Власні імена історичних осіб є також чітко розмежованими на дві сюжетні лінії: 20-30-ті роки — *всесоюзний староста Петровський*, *Махно*, *генерал Шкуро*, *Ілліч*, *Димитров*, *Котовський*; сучасність — *Патріс Лумумба*, *майор Гагарін*.

Інші розряди і класи ономастичної лексики, в тому числі ергоніми, теж по-різному доповнюють і уточнюють основну оповідь у своїх часових межах: 20-30-ті роки — *“Робземліс”*, *читанка “Вінок”*, *газета “Вісті”*, *газета “Войовничий безвірник”*, *папір для цигарок “Прогрес”*, *свято Івана Купала*, *ГПО*, *МОДР*; сучасність — *Верховна асамблея ООН*, *Рада Безпеки*, *Товариство японо-радянської дружби*, *свято Перемоги*, *сигарети “Кемел”*, *варшавські “Шпильки”*.

Таку деталь неможливо переплутати у розумінні часового уживання. Вона чітко визначає свої часові межі, створює багаточисленні асоціативні зв'язки, є достовірною у своїй часовій площині і, по суті, відтворює дух епохи. Водночас завдяки уживанню такої ономастичної деталі досягається місткість і лаконізм художнього письма.

Дослідження ономастикону як одного з актуалізаторів ХЧП у романі О. Т. Гончара *“Твоя зоря”* дозволило зробити такі висновки: ономастичний простір *“Твоєї зорі”* відображає цілеспрямований відбір іменувань з життєвих реалій певного історичного періоду, дослідженню якого автор присвячує ту чи іншу часову, просторову площину оповіді. Вивчення ономастичного простору є дійовим засобом поглибленого прочитання художнього контексту. Будучи стійким носієм ознак художнього часу і простору, ВН

у романі беруть активну участь у побудові художнього мікросвіту, узгоджуються з жанровою специфікою, сюжетно-тематичною спрямованістю, ідейною глибиною і всім комплексом художніх засобів письма.

1. Андреева Т. А. Структура сюжетного времени: На материале рассказов Э. Хемингуэя: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1976.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
3. Володин Э. Ф. Повесть о смысле времени (“Смерть Ивана Ильича” Л. Н. Толстого) // Контекст-1984. Литературно-теоретические исследования. — М., 1986.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М., 1981.
5. Гей Н. К. Время входит в образ // Известия АН СССР. — 1965. — Т. 24. — Вып. 5.
6. Гончар Олесь. Твори: У 7 т. — К., 1987-1988. — Т. 7. — Собор. Твоя зоря.
7. Долинин К. А. Интерпретация текста. — М., 1985.
8. Лотман Ю. М. Проблемы художественного пространства в прозе Гоголя // Труды по русской и славянской филологии. — Тарту, 1968.
9. Михайлов В. Н. Роль ономастической лексики в структурно-семантической организации художественного текста // Русская ономастика. — Одесса, 1984.
10. Skwarczycska S. Wstęp do nauki o literaturze. — Warszawa, 1954. — Т. 1.
11. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. — К., 2002.
12. Тураева З. Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. — М., 1979.
13. Чердниченко В. И. Художественная специфика временных отношений в литературном произведении // Контекст-1987. Литературно-теоретические исследования. — М., 1988.